

Olha Zapletniuk

RELIGIOUS REFORM OF AMENHOTEP IV AS A CONSEQUENCE OF STRENGTHENING THE POSITION OF THE THEBAN PRIESTHOOD

The article reviews main reasons for the religious reform of Amenhotep IV (Akhenaten) as a consequence of strengthening of the Theban priesthood's influence on the royal power. The main attention is paid to the role of the cult of Amun in the political and religious program of the Egyptian pharaohs during the Middle and New Kingdoms. The author analyzed the origins of the cult of Aten as the main god of the new state religious cult during Amarna period. It is determined that Akhenaten's reform was a consequence of the policy of the Egyptian pharaohs aimed to supporting the cult of Amun.

Key words: Egypt, Amenhotep IV, Akhenaten, Theban priesthood, Aten.

УДК 94(438)

Елла Бистрицька

ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ 1940-Х РР. І РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

У статті на основі архівних документів з'ясовано окремі аспекти інституалізації екуменічного руху, його потужний вплив на процеси консолідації світового християнства під час та після Другої світової війни на противагу Російській Православній Церкві та Святому Престолу. Проаналізовано ставлення до Всесвітньої Ради Церков з боку Російської Православної Церкви та причини конфліктності її відносин з Англійською Церквою.

Ключові слова: екуменічний рух, Російська Православна Церква, Рада у справах РПЦ, Англійська Церква, Святий Престол.

Цьогоріч світова спільнота відзначає 500-ліття Реформації, що актуалізує аналіз її потужного впливу на суспільне буття. У сфері конфесійних відносин інституалізація протестантських церков продукувала розкол у надрах Католицької Церкви і появу ще одного напрямку в християнстві. Протиприродне розділення християн, що започаткували три його основних напрямки – католицизм, православ'я, протестантизм, впродовж століть спонукало до пошуків шляхів сопричастя. У відносинах між католиками і православними була застосована модель унії, яка через політичну заангажованість виявилася неприйнятною. З часу укладення Ліонської (1274 р.), Ферраро-Флорентійської (1439 р.) і Берестейської (1596 р.) уній православні патріархи звинувачували Святий Престол у прозелітизмі.

Поглиблення соціально-політичні трансформації, що у XX ст. призвели до розв'язання двох світових воєн, спонукали християнські спільноти до пошуку прийнятних умов об'єднання. Наприкінці XIX ст. спостерігалось похвалення католицько-православного діалогу, проте небажання консервативних католицьких кіл відмовитися від сотеріологічного ексклюзивізму й панлатинізму призвели згодом до дискредитації унії як об'єднавчої моделі. З кінця XIX ст. міжхристиянський діалог на платформі спільного бачення шляхів розв'язання суспільних проблем людства ініціювали також протестантські конфесії. Одночасно зазначимо, що участь Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), як однієї із найвпливовіших православних церков, була визначальною в усіх міжконфесійних проектах. Ставлення ж ієрархів цієї Церкви до об'єднавчих ініціатив і організацій завжди було стриманим й формувалося в контексті геополітичних планів російської держави. Зокрема, у період Другої світової війни і після її завершення радянський уряд реалізовував план утвердження першості Московського Патріархату, використовуючи останній як інструмент утвердження свого впливу в країнах Східної і Центральної Європи. Відтак, одним із актуальних завдань сучасної історіографії на етапі розгортання гібридних форм ведення російсько-української війни та окупації частини території України є дослідження сегменту взаємодії державних органів влади і РПЦ.

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати особливості розвитку екуменічного руху в період та після Другої світової війни; вплив політичних чинників на формування позицій православних ієрархів щодо ініціатив Англійської Церкви та інших протестантських конфесій; міру конфліктності між РПЦ і учасниками екуменічного руху.

У 1910 р. за участі американських протестантських Церков виник рух «Віра і церковний устрій». Його організаторам вдалося провести декілька всесвітніх конференцій, у яких брали участь представники православних церков, зокрема РПЦ. У 1930-х рр. активними учасниками екуменічного руху були три організації: «Лозаннські конференції» (учасники обговорювали питання

єдності віри і церковного устрою; найбільш представницький рух, члени якого проводили конференції щорічно); «Стокгольмське співробітництво Церков» (пріоритетом учасників конференцій були питання практичного християнства); «Всесвітній Союз для здійснення співпраці народів через Церкви». Провідна роль у проведенні цих зібрань належала Англійській Церкві. Кількість учасників конференцій щороку зростала й налічувала сотні осіб. Зокрема, Лозаннський керівний комітет налічував 134 члени [1, с. 622–624]. Серед православних, зокрема емігрантів з Російської імперії, екуменічні форуми мали позитивний відгук, насамперед з огляду на демократичну атмосферу їх проведення та відсутність диктату. Учасниками конференцій у Лозанні, Оксфорді, Единбурзі були також представники Константинопольської, Елладської, Сербської та Болгарської Церков.

Святий Престол критично поставився до екуменічної діяльності протестантів. Папа Пій XI оприлюднив енцикліку «*Mortalium animos*» (1928 р.), у якій проводив думку, що об'єднання християнських Церков можливе лише за умови керівної ролі у цьому процесі Католицької Церкви. Відтак, заборонив католикам брати участь у некатолицьких з'їздах [2, с. 20, 22], однак надсилав своїх спостерігачів. Того часу, з огляду на нищівне переслідування РПЦ у СРСР, ватиканські очільники більшою мірою сподівалися на об'єднання з православними, розгорнувши на теренах Польщі проект неоунії [3].

Попри те, широке представницьке коло церковних інституцій, важливість обговорюваних проблем, засади демократичності та рівності учасників незалежно від конфесійної приналежності, уможливили об'єднання всіх екуменічних організацій. У 1938 р. на конференції в Утрехті (Нідерланди) створено Тимчасовий Комітет Всесвітньої Ради Церков (далі – ВРЦ), що мав діяти до часу скликання Асамблеї в 1942 р.

У роки Другої світової війни, що спричинила мільйони жертв, роль консолідованої діяльності християнських Церков незмірно зросла. А в умовах міжнародних домовленостей учасників антигітлерівської коаліції про повоєнне облаштування світу суб'єктність Церков набувала якостей потужного стабілізатора міжнародних відносин. Водночас уряди США і Великої Британії залучали потужний ресурс релігійних організацій для боротьби з ідеологією націонал-соціалізму і фашизму та поширення свого впливу на контрольованих територіях. Політичний план утвердження першості Московського Патріархату у християнському світі з метою ретрансляції радянських цінностей у країнах Східної і Центральної Європи реалізовував кремлівський уряд. Таким чином, парадигма відносин у трикутнику «католицизм – протестантизм – православ'я» формувалася в контексті геополітичних устремлінь держав-переможниць у Другій світовій війні.

Аналіз відомих нам документів з архівів Російської Федерації свідчить про те, що діяльність Англійської Церкви, якій належала керівна роль в екуменічному русі, тимчасового, а згодом постійно діючого комітету ВРЦ, перебувала у полі прискіпливої уваги радянських органів влади. Тому в радянському уряді підтримували встановлення діалогу між керівництвом РПЦ і англійськими ієрархами, маючи на меті залучити останніх до союзників у боротьбі з Ватиканом. Вперше делегацію Англійської Церкви, очолювану архієпископом Йоркським С. Гарбеттом, приймали в Москві у вересні 1943 р. напередодні Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) [4, л. 1–3]. Десятиденне англійсько-православне спілкування залишило позитивний враження у гостей і, безперечно, сприяло зміцненню міжнародного авторитету СРСР.

Візит у відповідь РПЦ в особі митрополита Крутицького Ніколая (Ярушевича) та ще двох священиків до Лондона відбувся лише у червні 1945 р. На той час головним вектором діяльності Ради у справах РПЦ було перетворення Московського Патріархату на центр вселенського православ'я та консолідуючий центр християнського світу на протигагу Святому Престолу [5, с. 308–337]. Відтак, розпочався процес створення антиватиканського блоку. Під час зустрічей з архієпископом Йоркським виявлено спільну позицію протистояння щодо Ватикану, а також підкреслено ієрархами Англійської Церкви майже повну ідентичність англійського і православного віровчення [6, с. 141]. Подібні заяви створювали підґрунтя для участі РПЦ в екуменічному русі, а Англійської Церкви – у заходах, спрямованих на послаблення Ватикану. Проте, в оцінках екуменічного руху архієпископом Ніколай був обережним, заявивши, що документи вивчаються [7, с. 161].

Після закінчення Другої світової війни діяльність протестантських Церков на теренах знекровленої Європи значно похвалилася. У лютому 1946 р. в Женеві відбулася всесвітня екуменічна конференція, яка стала підготовчим етапом для скликання у серпні 1948 р. в Амстердамі асамблеї Всесвітньої Ради Церков як законодавчого органу. На думку голови підготовчої комісії Генрі Дюссона, ця інституція була новим явищем у християнстві, що не мало аналогів у попередні дев'ятнадцять століть [8, л. 321]. Окрім організаційних питань, 87 делегатів від 32 країн зосередили увагу на проблемах, пов'язаних зі становищем у Німеччині. Вони вказали на необхідність пом'якшення окупаційного режиму [8, л. 314]. За ініціативи архієпископа Кентерберійського прийнята

резолуція, що опротестувувала антигуманні методи переселення німців із Чехословаччини, Польщі та Угорщини. Вимоги ревізії рішень Потсдамської конференції стосувалися, зокрема, німецької промисловості і зовнішньої торгівлі. Єпископ Вурм у своєму посланні писав: «Те, що відбулося в окупаційних зонах у сфері денацифікації, мало нагадує принципи справедливості і людинолюбства; заводи, що ніколи не мали жодного стосунку до військової промисловості, тепер руйнуються, із заводів вивозять запаси сировини і машини. Яких розмірів досягла трагедія, яка зараз відбувається на сході Німеччини, неможливо описати» [8, л. 320].

Рішення Женевської конференції засвідчили опозиційність протестантських церков щодо політики СРСР у Східній Європі. На думку голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова: «Усі рішення конференції просякнуті духом примирення з Німеччиною, пом'якшенням окупаційного режиму, надання допомоги Німеччині тощо. При цьому недвозначно мова йшла головним чином про радянську зону окупації» [8, л. 319]. Про це він писав в узагальнюючій довідці про єкуменічний рух на ім'я В. Молотова 12 червня 1947 р. Г. Карпов констатував, що «єкуменічний рух, як і політика римо-католицької церкви на сьогодні являють собою дві паралельні течії, спрямовані до єдиної мети – боротьбі з комунізмом» [8, л. 315].

У 1947 р. єкуменічний рух об'єднав 99 Церков із 33 країн – майже усі християнські Церкви, за винятком православних і римо-католицької. Учасниками руху було майже 20 світових союзів, що об'єднували представників різних віросповідань: Всесвітній Євангельський альянс (США), Всесвітній студентський християнський союз, Всесвітній християнський союз молодих людей (Женева), Протестантська федерація Франції, Федеративна рада євангелічних церков (Англія), Всесвітній баптистський альянс (США) та інші. Використовуючи значний фінансовий ресурс*, протестантські релігійні організації спрямували свою роботу на подолання наслідків нацизму та допомогу населенню у відбудові мирного життя. У 1945 р. в США, Канаді, Швейцарії, Великобританії та інших країнах для потреб ВРЦ було зібрано 4,742 млн доларів. У 1946 р. ВРЦ надала допомогу населенню Європи продуктами харчування, медикаментами, одягом на суму 870 млн доларів [8, л. 321]. Лише за 1947 р. відділ взаємодопомоги Церков при постійно діючому комітеті ВРЦ витратив на допомогу потребуючим 14,5 млн доларів, що на 1 млн більше, ніж у 1946 р. [10, л. 82]. Г. Карпов звертав увагу свого керівництва, що федеральна американська Рада Церков, яка була однією із найактивніших членів єкуменічного руху, підтримала спеціальну «Програму допомоги Європі», затверджену сенатом США.

Діяльність єкуменістів дисонансувала із політичними намірами Кремля, щодо утвердження радянського впливу в Європі. З одного боку, участь РПЦ у роботі ВРЦ була бажаною, проте за умови домінуючого контролю православних церков у цій інституції. З іншого боку, вступ до ВРЦ Г. Карпов та ієрархи РПЦ вважали передчасним, оскільки своїм членством могли зміцнити єкуменічний рух і залучити до нього своїм прикладом інші православні церкви. РПЦ опинилася у двозначній ситуації, яку влучно окреслив патріарх Алексій, у відповідь на запит патріарха Константинопольського у 1947 р.: «спостереження за єкуменічним рухом впродовж років не надали Російській православній церкві повної впевненості в істинності цього шляху, тому Російська церква не зважається сама, без забезпечення собі підтримки з боку братських церков, ні увійти в ряди співробітників єкуменічного руху, ні висловити цьому рухові обґрунтовану відмову» [8, л. 323].

Рада у справах РПЦ запропонувала комплекс заходів для розблокування ситуації. У звіті на ім'я Й. Сталіна від 6 травня 1946 р. Г. Карпов писав: «Беручи до уваги загальну міжнародну церковну обстановку і враховуючи активну діяльність англійців у бажанні об'єднати всі християнські церкви, а також по об'єднанню всіх опозиційних церковних сил за кордоном проти впливу російської православної церкви, Рада пропонувала б своєчасним і необхідним через російську православну церкву провести ряд нових заходів» [9, л. 133]. Критикуючи невідповідність для радянської політики вимоги протестантських Церков, Г. Карпов пропонував Й. Сталіну перехопити ініціативу в Англійській Церкві, позбавивши її керівної ролі в єкуменічному русі. З цією метою вважав доцільним «включитися російській православній церкві в «єкуменічний рух». Мотивація зводилася до таких причин, як: необхідність протистояти намаганням Англійської Церкви використати єкуменічний рух у «потрібному їй напрямі світової церковної політики»; небезпека інтенсивного поширення єкуменічного руху, активних форм роботи, що сприяють залученню дедалі більшої кількості Церков, зокрема, православних; необхідність об'єднати усі Православні Церкви світу на чолі з РПЦ з метою протиставлення консолідованої позиції у ВРЦ [9, л. 133].

* Г. Карпов доповідав, що тимчасовий комітет Всесвітньої Ради Церков має у своєму розпорядженні значні кошти – 250 тис. фунтів стерлінгів, наданих свого часу Джоном Рокфеллером і планував зібрати ще 3–4 млн доларів, переважно у США, для потреб постійно діючого комітету ВРЦ [8, л. 132].

Г. Карпов вважав за доцільне з'ясувати ставлення до цього питання глав автокефальних Православних Церков і, за позитивної відповіді на пропозиції РПЦ, провести навесні 1947 р. нараду їх глав. Для ознайомлення із матеріалами екуменічних з'їздів і конференцій, також переговорів з архієпископом Кентерберійським планувалося відправити представників від Московського Патріархату в Женеvu і Лондон [9, л. 134]. На переговорах з архієпископом Кентерберійським Г. Карпов ставив перед керівництвом РПЦ завдання спонукати екуменістів відмовитися від політичних виступів, зосередивши роботу лише на релігійно-церковних проблемах і значно розширити кількість представницьких місць для Православних Церков на чолі з РПЦ. Тільки за таких умов, доповідав Г. Карпов Й. Сталіну, РПЦ може стати членом ВРЦ [8, л. 126].

Узгодити ці питання сторонам не вдалося. Серед протестантських конфесій, представлених в екуменічному русі, більшість становили американці. У Раді вважали, що залучення Православних Церков керівниками постійно діючого комітету ВРЦ є складовою плану Маршалла, «... як канал, з допомогою якого можна підготувати вибух зсередини небажаних для американських «політиків долара» режимів». Щодо РПЦ, то план, на думку Г. Карпова, передбачав «повну її ізоляцію... і протиставлення їй блоку православних церков, об'єднаних і «розчинених» у екуменічному русі» [10, л. 221–222].

Підготовка до конференції ВРЦ набула значного міжнародного резонансу. В Амстердам очікували на приїзд 800 делегатів від 136 православних і протестантських Церков, близько 100 представників церковних молодіжних організацій. Серед делегатів із вирішальним голосом православні займали вагомому позицію. Їм планували віддати 85 мандатів. Представникам з Англії та Ірландії – 60; США і Канади – 90; Південної Америки – 25; Центральної Америки, Азії, Тихоокеанському басейну – 50; протестантським церквам континенту – 11. Міжнародна комісія ВРЦ, яку очолював Дж. Фостер Даллас, вела активні переговори про участь у амстердамській конференції східних патріархатів, Сербської і Румунської Церков. Одним із президентів ВРЦ був обраний представник Константинопольського Патріархату, митрополит Германос [10, л. 56–58].

Таким чином, саме політична домінанта, яка зумовлювалася протистоянням двох систем, стала причиною ігнорування екуменічного руху з боку РПЦ та погіршення її відносин із Англіканською Церквою. Окреслене протистояння у сфері релігійно-церковних відносин, яке поглиблювалося політичним протистоянням колишніх союзників, ускладнило завдання з перетворення Московського Патріархату на «третій Рим». Проведення всеправославної наради з 1947 р. перенесли на літо 1948 р., приурочивши до відзначення 500-ліття автокефалії РПЦ. Оскільки східні патріархи проявили самостійність і приїзду значної частини не очікували, було вирішено на нараді створити європейський блок Православних Церков. Перехід від вселенських масштабів – до європейських відбувся у січні 1948 р., коли на засіданні комісії (29 січня 1948 р.) патріарх доповідав про нові терміни скликання наради предстоятелів автокефальних Православних Церков.

Список використаних джерел

1. Арсеньев Н. Работа единения Церквей и современный мир // Воскресное чтение. 1931. № 44.
2. Mortalium animos // Kitez' (Kitez). 1928. № 1–2.
3. Бистрицька Е. Уніоністичні проекти Ватикану першої чверті ХХ ст. та їх сприйняття урядовими колами в Росії // Україна-Європа-Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжн. відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2011. Вип. 5. У 2 ч.: Україна-Європа-Світ: Історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. С. 282–289.
4. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 3.
5. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники. 2009. 416 с.
6. Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов ХХ века: Очерки истории. М.: РОССПЭН, 2008. 807 с.
7. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Документы российских архивов: в 2 т. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2009. 887 с.
8. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 149.
9. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 80.
10. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 294.

References

1. Arsen'ev N. Rabota edineniya Tserkvei i sovremenniy mir [The work of the unity of the churches and the modern world]. Voskresnoe chtenie. 1931. № 44.
2. Mortalium animos // Kitez'. 1928. № 1–2.
3. Bystryts'ka E. Unionistychni proekty Vatykanu pershoyi chverti XX st. ta yikh spryunyattya uryadovymy kolamy v Rosiyi [Vatican unifyingist projects of the first quarter of the twentieth century. And their perception by the government in Russia]. Ukrayina-Yevropa-Svit: mizhn. zb. nauk. prats'. Seriya: Istoriya, mizhn. vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka. 2011. Vyp. 5. U 2 ch.: Ukrayina-Yevropa-Svit: Istoryko-politychni ta humanitarni aspekty rozvytku. S. 282–289.
4. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 3.
5. Bystryts'ka E. Skhidna polityka Vatykanu u konteksti vidnosyn Svyatoho Prestolu z Rosiyeyu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Eastern policy of the Vatican in the context of the relations of the Holy See with Russia and the USSR (1878–1964)]. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky. 2009. 416 s.
6. Volokitina T. V., Murashko G. P., Noskova A. F. Moskva i Vostochnaya Evropa. Vlast' i

tserkov' v period obshchestvennykh transformatsii 40–50-kh godov XX veka: Ocherki istorii [Moscow and Eastern Europe. Power and church in the period of social transformations of the 40-50-ies of the XX century: Essays on history]. M.: ROSSPEN, 2008. 807 s. 7. Vlast' i tserkov' v Vostochnoi Evrope. 1944–1953 gg. Dokumenty rossiiskikh arkhivov [Power and Church in Eastern Europe. 1944–1953 Documents of Russian archives]: v 2 t. T. 1. M.: ROSSPEN, 2009. 887 s. 8. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 149. 9. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 80. 10. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 294.

Элла Быстрицкая

**ЭКУМЕНИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1940-Х ГГ. И РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ:
ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ**

В статье на основе архивных документов выяснено отдельные аспекты институционализации экуменического движения, его мощное воздействие на процессы консолидации мирового христианства во время и после Второй мировой войны в противовес Русской Православной Церкви и Святому Престолу. Проанализировано отношение к Всемирному Совету Церквей со стороны Российской Православной Церкви и причины конфликтности ее отношений с Англиканской Церковью.

Ключевые слова: экуменическое движение, Русская Православная Церковь, Совет по делам РПЦ, Англиканская Церковь, Святой Престол.

Ella Bystrytska

**ECUMENICAL MOVEMENT DURING THE 1940S AND RUSSIAN ORTHODOX CHURCH:
POLITICAL ASPECT OF THE ISSUE**

In the article the some aspects of institutionalization the ecumenical movement, its impact on the processes of consolidation the world Christianity during and after the Second World War as opposed to the Russian Orthodox Church and the Holy See have been analyzed on the basis of archival documents. The attitude of Russian Orthodox Church to the World Council of Churches and the Church of England have been shown by the author.

Key words: the ecumenical movement, the World Council of Churches, the Russian Orthodox Church, the Church of England, the Holy See.

УДК 37.04.5:141.45 «1940/1950»

Вікторія Терещенко

**МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ
В СЕРЕДИНІ 1940–1950-Х РР.**

У статті, на основі аналізу наукових публікацій, архівних документів та преси, розглядаються заходи радянської влади щодо впровадження атеїстичних цінностей у життя радянського населення в середині 1940–1950-х рр. Значна увага приділена діяльності культурно-освітніх установ на Полтавщині з питань антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: державно-церковні відносини, антирелігійна пропаганда, атеїстичне виховання, Полтавське обласне лекційне бюро, Полтавський інститут удосконалення кваліфікації учителів.

Аналіз партійно-державної політики щодо Церкви, релігійних інституцій та віруючих в Україні в середині 1940–1950-х рр. є важливою складовою сучасних історичних досліджень. Науковий інтерес до різних її аспектів зумовлений як суперечливістю цієї епохи, так і намаганням з'ясувати витоки рецидивів антирелігійних кампаній, закономірності мімікрії політики радянської держави у галузі державно-церковних відносин. Дослідження релігійних процесів в Україні у добу тимчасової лібералізації суспільно-політичного життя дають підстави стверджувати, що радянська влада, формально визнаючи засади відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, свободу релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя в усіх сферах.

Автор ставить за мету розкриття механізмів державного впливу на суспільну свідомість, формування морально-ціннісних орієнтацій через систему атеїстичного виховання, акцентує увагу на нових або удосконалених його формах упродовж 1940–1950-х рр. Особлива увага звертається на діяльність партійних органів щодо формування науково-матеріалістичного світогляду та атеїстичного виховання молоді у навчальних та позашкільних закладах на території Полтавщини. Важливим аспектом уваги автора є спроба з'ясування образу «іншого», тобто колективного або